

آگاه غربی است. به تعبیر «پیرسن» مؤلف مجموعه Index Islamicus کوششی است برای «درک از درون» یک حرکت فراگیر مذهبی که «بهرحال میباید راه همزیستی با آن را آموخت». بسا اینهمه در کتاب جای مهمی به انتقاد اساسی نویسندگان غربی در زمینه درآمیختن مذهب و شمشیر و عوارض این امر در تحولات جامعه اسلامی زمان محمد و بخصوص بعد از او، داده شده است.

محمد Mahomet، تألیف Roger Caratini محقق فرانسوی، چاپ پاریس، ۱۹۹۳.

از تازه ترین بررسیهای مربوط به پیمبر اسلام است. کتاب قطوری با مدارک و اطلاعات بسیار، بخصوص همراه با تابلوها و گرافیک ها و آمارهای فراوان، که نویسنده هرکدام از آنها را با توضیحات زمانی و مکانی مستندی همراه کرده است.

از همین نویسنده قبلاً کتاب قطور دیگری در ۸۰۰ صفحه با عنوان Le génie de l'islamisme (در ارتباط با عنوان کتاب «نبوغ مسیحیت» شاتوریان) منتشر شده بود که در سال ۱۹۹۲ بسا عنوان تازه L'Islam, cet inconnu در پاریس تجدید چاپ شد. هر دو کتاب بسه احتمال بسیار در ارتباط با مراکز مذهبی خاصی تدوین شده اند و بدین جهت جنبه حاد اسلام گرایانه دارند، هر چند که در نحوه تنظیم مطالب آنها روش تحقیقی غربی بکار رفته است.

۲- در باره اسلام

تاریخ اندیشه های زیربنایی اسلام در ارتباط با خدا و پیامبری و

حکومت Geschichte der herrschenden Ideen der Islam; der

Alfred F. von Gottesbegriff, die Prophetie und Staatidee

Kremer محقق آلمانی، چاپ لایپتسیگ، ۱۸۶۸.

نخستین اثر تحقیقی در نوع خود و یکی از معتبرترین کتابهای

اسلام شناسی جهان غرب است که تا به امروز همسواره از مراجع اصلی پژوهشگران رشته مطالعات اسلامی بشمار آمده است. از کرم اثر دیگری با عنوان «تاریخ تحولات فرهنگی در جهان اسلام» Culturgeschichtliche Streifzüge auf dem Gebiete des Islams نیز در سال ۱۸۷۳ در لایپتسیگ منتشر شد که مانند کتاب قبلی او مورد ستایش جامعه خاورشناسی اروپا قرار گرفت. در هر دو کتاب، مؤلف کوشیده است تا چگونگی شکل گیری مبانی ایدئولوژیک اسلام را با توجه به شرایط زمانی و مکانی عربستان قرون ششم و هفتم میلادی و در عین حال سهم مذاهب سامی و آریایی ماقبل اسلامی را در ارتباط با پیروان آنها در حجاز عصر محمد از دیدگاهی تحلیلی مورد بررسی قرار دهد.

نگرشی در تاریخ آیین اسلام Essai sur l'histoire de l'Islamisme
 تألیف Reinhart Dozy محقق هلندی، چاپ لیدن و پاریس، ۱۸۷۹.
 «دوزی» سرشناس ترین پژوهشگر تاریخ و تمدن اسپانیای مسلمان، این کتاب را به عنوان مقدمه ای بر سلسله تحقیقات خود در باره اسپانیای عرب (الاندلس) تألیف کرد، ولی خیلی زود خود این اثر او بصورت یک کتاب کلاسیک تاریخ اسلام در آمد. برداشتهای تحلیلی نویسنده در این کتاب بیشتر به سود گرایش تسنن در جهان اسلامی است که وی آنرا علی الاصول یک گرایش مذهبی دمکراتیک میداند، هرچند که موروثی شدن خلافتهای مسلمان را محکوم میکند و آنرا بدعتی در اصول می شمارد، در صورتیکه تشیع را به سبب ساختار موروثی آن و بخصوص امتیازات تبعیض آمیزی که به امامان آن داده شده است یک گرایش مذهبی استبدادی تلقی میکند.

اسلام در خاورزمین و بساخترزمین Der Islam im Morgen-und Abendland
 تألیف A. Müller محقق آلمانی، در دو جلد، چاپ برلین، ۱۸۸۵-۱۸۸۷.

پژوهش همه جانبه ای است در نزدیک به ۱۴۰۰ صفحه، در مبانی تاریخی، جغرافیایی، فکری و سیاسی انواع مختلفی از اسلام که

از همان پایان قرن اول هجری در بخشهای شرقی و غربی جهان اسلامی پدیدار شدند و ارتباط هر یک از آنها با تمدنها و فرهنگهای زیربنایی سرزمینهایی که بدست تازیان گشوده شده بود.

از همین پژوهشگر اثر دیگری با عنوان Beiträge zur Geschichte der Westlichen Araber (بررسی در تاریخ عربهای باختری) در دو جلد در سالهای ۱۸۶۶ و ۱۸۷۸ در مونیخ منتشر شد که در آن اختصاصاً به حکومت‌های عرب در افریقا و اروپای جنوب غربی توجه شده بود.

سیر تحول الهیات و فقه و اصول اسلامی Development of Muslim Theology, Jurisprudence and Constitutional Theory
D.B. Macdonald محقق امریکایی، چاپ نیویورک، ۱۹۰۳.

این کتاب از اولین آثار تحقیقی مربوط به فقه و قضای اسلامی بود که در جهان غرب منتشر شد. پیش از آن اثر مفصلی بسا عنوان حقوق اسلامی Droit musulman توسط E. Clavel در پاریس منتشر شده بود، ولی تا پیش از انتشار کتاب شاخت در سال ۱۹۵۰، این اثر «مکدونالد» بهترین اثر پژوهشی غربی در این زمینه در خاورشناسی غرب بحساب می‌آمد. در این کتاب، مؤلف منابع اولیه فقه اسلامی را در کتابهای مذهبی قبلی و در سنن و رسوم ماقبل اسلامی عربستان و شرایط روزمره سالهای شکل‌گیری جامعه اسلامی در مدینه، و بدنبال آن مقرراتی که در ارتباط با تحولات بعدی جامعه اسلامی و شرایط ناشی از دوران فتوحات و ورود جوامع پیشرفته‌ای در آسیا و شمال افریقا به جهان اسلامی وضع آنها ضرورت یافته است، در تطبیق با حدیثها و روایاتی که غالباً با هدف پاسخگویی به همین نیازها ساخته شدند، مورد بررسی قرار داده است.

پژوهشهای اسلامی Muhammedanische Studien و درسهایی در
باره اسلام Vorlesungen über den Islam تألیف Ignaz Goldziher محقق
مجارستانی، بترتیب در دو جلد چاپ لاهه ۱۸۹۹-۱۹۰۰، و در یک
جلد، چاپ هایدلبرگ، ۱۹۱۰.

دو اثر بنیادی از یکی از بزرگترین چهره های اسلام شناسی جهان غرب، که همانند «سالنامه های اسلام» لئونه کانتانی از ارکان مطالعات اسلامی شناخته شده اند و باوجود گذشت یک قرن همچنان از منابع الزامی پژوهشهای مربوط بدین رشته بشمار می آیند. در میان بیش از پانصد کتاب و مقاله تحقیقی گلدتسیهر در ارتباط با اسلام، این دو اثر که حاصل بیش از سی سال کار مداوم این محقق در این زمینه اند، دو شاهکار بی گفتگوی او دانسته شده اند.

در کتاب دو جلدی و هشتصد صفحه ای پژوهشهای اسلامی (یا پژوهشهای محمدی)، گلدتسیهر نهضت اسلامی را به عنوان مبارزه ای میان تمدن دوران بت پرستی اعراب و مشخصات ساختاری آن یعنی تاکید بر موازین نژادی و قومی و اشرافیت عربی آمیخته با خصائص شجاعت و مردانگی و گذشت و در عین حال خودخواهی و سودپرستی، و تمدن تازه ای مبتنی بر نفی همه این امتیازات اشرافی و قومی و بنیانگذاری جامعه ای بر پایه ارزشهای اخلاقی و معنوی و مسئولیت افراد در برابر قدرتی واحد و برتر مطرح و ارزیابی میکند که سرانجام به پیروزی آرمانهای اسلامی میانجامد، ولسی چیزی نمیگذرد که رویارویی مشابهی این بار میان خود عربهای پیروزمند که باوجود مسلمان شدن غالب خصایص دوران بت پرستی خود را در صورتی نو همچنان حفظ کرده اند و ملتهای مغلوب ولی متمسکن تر، به ویژه ایرانیان، درمیگیرد^۱ و بار دیگر شکست آریستوکراسی تفسیر شکل یافته عربی را بدنبال میآورد و در نتیجه پیروزی عرب به زبان و مذهب، آنهم تنها در زمینه های فقهی محدود میماند. بخش دوم این کتاب ارزیابی گسترده و محققانه ای در باره تاریخ حدیث در اسلام و بررسی تحولات وسیع سیاسی و مذهبی جامعه اسلامی در طول قرون بر مبنای پژوهش در نحوه این حدیث سازها، و هدفها و خواستههای پشت

۱ - I. Goldziher، سخنرانی در کنگره اول کارشناسان مذاهب، پاریس، سال ۱۹۰۰. متن این کنفرانس در Revue de l'histoire des religions، دوره چهل و سوم، سال ۱۹۰۰ با عنوان «اسلام و آیین پارسی» بچاپ رسیده است.

پرده سازندگان آنها و پرده برداری از جریانهای مختلف سیاسی است که در پشت واژه های حدیث ها پنهان شده است. بخش پایانی همین جلد به تاریخچه ای تحلیلی از اولیاء و مقدسین اسلام سنی و شیعه و پیوندهای بسیاری از معتقدات توده ها با پندارهای بت پرستان پیشین و تقسیم بندی این «اولیاء» از دیدگاههای اقلیمی و قومی و گونه گونی آنها در سرزمینهای اسلامی اختصاص یافته است.

کتاب دیگر، درسهایی در باره اسلام، در طول بخشهای ششگانه خود (محمد و اسلام، نشو و نما، باورها، رشد عقاید قشری، فرقه گرایی ها، تصوف، جنبشهای مذهبی دورانهای متأخر) جوانب مختلف اندیشه اسلامی را در ارتباط با فرقه های مختلف و مسائل فلسفی و کلامی و فقهی و عرفانی و تسنن و تشیع و مهدویت و اجتهاد و جنبشهای مذهبی دو قرن گذشته با همین نحو موشکافی مورد تحلیل و تجزیه قرار داده است. ترجمه انگلیسی این کتاب با عنوان Mohammed and Islam در سال ۱۹۱۷ در نیوهایون (امریکا)، ترجمه فرانسوی آن با عنوان Le dogme et la loi de l'Islam در پاریس در ۱۹۲۰، ترجمه عربی آن با عنوان العقیة والشريعة فی الاسلام در قاهره و بغداد و اکرا (غنا) در ۱۹۴۶ و ترجمه فارسی آن با عنوان درسهایی در باره اسلام در بیروت در سال ۱۳۵۵ شمسی و در تهران در سال ۱۳۵۷ شمسی منتشر شده اند.

چهار اثر تحقیقی از Julius Wellhausen منتشره در برلین در سالهای ۱۸۸۹ تا ۱۹۰۱: «مدینه در دوران پیش از اسلام» Medina vor dem Islam، «نظام حکومتی محمد در مدینه» Muhammeds Gemeindeordnung von Medina، «مقدمه ای بر نخستین سالهای تاریخ اسلام» Die Prolegomena zur ältesten Geschichte von Islam، «فرقه های مذهبی - سیاسی اپوزیسیون در صدر اسلام» Die religiös-politischen Oppositionsparteien im alten Islam

این هر چهار اثر محقق برجسته آلمانی از زمان انتشار تا به امروز از بهترین آثار تحقیقی جهان غرب در ارتباط با دوران

شکل گیری اسلام بشمار آمده اند و بسیاری از تحقیقات بعدی از آنها مایه گرفته اند. اثر «کلیدی» دیگر این نویسنده بنام «دولت عرب و سقوط آن» Das Arabische Reich und seine Sturz که در سال ۱۹۰۲ در برلین منتشر شده، مکملی بر این چهار اثر است که در جای خود بدان اشاره خواهد شد.

ولهاوزن همانند محقق معاصر خود گلدتسیهر اصالت تقریباً همه احادیثی را که ترکیب حکومت و فقه و قضای اسلامی زمان خلفای اموی و عباسی در قرون دوم و سوم هجری بر آنها استوار شده است مورد تردید قرار میدهد و معتقد است که بسیاری از این احادیث اصولاً برای این ساخته شده بودند که اعتبار حدیثهای قبلسی را که از نظر خلافت نامطلوب تلقی میشدند خنثی کنند.

دعوت اسلامی: نظری تاریخی به نحوه گسترش آئین اسلام
The Preaching of Islam : a History of the propagation of the musulman faits
تألیف T.W. Arnold محقق انگلیسی، چاپ لندن، ۱۸۹۶.

بررسی گسترده ای است در نحوه دعوت اسلامی، براساس برداشتی بکلی تازه که در کتاب حاضر با تفصیل بیشتر از آن سخن خواهد رفت. پژوهشگر انگلیسی در این اثر تحقیقی خود با بررسی دقیق در آیه های مربوط به «قتال» و جهاد در قرآن، نتیجه میگیرد که کلیه این آیه ها به شرایط زمانی و مکانی معینی مربوط میشوند، یعنی از نظر زمانی تنها دوران خود محمد را در مدینه و از نظر مکانی غزوات او را علیه «مشرکون» بخصوص قریش دربرمیگیرند و هیچکدام مفهوم آنچه را که بعداً بصورت جهاد تهاجمی علیه غیرمشرکین یعنی پیروان دیگر مذاهب توحیدی در آمد ندارند، به اضافه بر این تاکید میگذارد که در سوره های مدنی همواره جهاد و قتال از جانب مسلمانان بصورت تدافعی و نه تهاجمی مورد بحث قرار گرفته است و این جنبه تهاجمی جنبه ای بود که بعد از محمد بدانها داده شد. بررسیهای آرنولد در موارد متعدد مورد استناد لثونه کاتتانی در «سالنامه های اسلام» قرار گرفته است. این کتاب توسط محقق معاصر مصری حسن ابراهیم حسن

و عبدالمجید عابدین و اسمعیل الخراوی با عنوان «الدعوة الى الاسلام» به عربی ترجمه شده و در سال ۱۹۴۷ در قاهره بچاپ رسیده است.

آیین محمد. نبوغ سامی و نبوغ آریایی در اسلام

Le mahométisme. Le génie sémitique et le génie arien dans l'Islam

تألیف بارون کارادووو Carra de Vaux محقق فرانسوی، پاریس، ۱۸۹۷.

بررسی محققانه ای است در باره نقش اندیشه های زیربنایی مذاهب سامی و اندیشه های بنیادی آیینهای آریایی در شکل گیری و تکامل اسلام، در سالهایی که بازار این بحث در خاورشناسی اروپا بسیار گرم بود. کارادووو در مقام یک استاد برجسته مطالعات اسلامی مؤلف اثر پنج جلدی معروف «اندیشمندان اسلام» Les penseurs de l'Islam (چاپ پاریس، ۱۹۲۱-۱۹۲۶)، و در مقام یک ایران شناس برجسته، مؤلف کتابهای «ابن سینا»، «غزالی»، «سهروردی و مکتب اشراق» است که در سالهای ۱۹۰۰ تا ۱۹۰۲ در پاریس به چاپ رسیده اند. کارادووو مؤلف اثر دیگری بنام La doctrine de l'Islam نیز هست که به معرفی کلی اسلام اختصاص داده شده است ولی آنرا نمیتوان جزو آثار واقعاً ارزنده این رشته مطالعات بشمار آورد.

منابع اصلی اسلام William Tisdall، تألیف

William Tisdall، محقق انگلیسی، چاپ ادین برو، ۱۹۰۱.

این کتاب آغازگر سلسله کتابهای متعددی است که در قرن گذشته در باره ریشه های یهودی، مسیحی، صابئی، زرتشتی، مسانوی قرآن و معتقدات ماقبل اسلامی خود اعراب انتشار یافتند، و پژوهندگان سرشناسی از قبیل آرتر جفری A. Jeffery، آبراهام گایگر A. Geiger، ریچارد بل R. Bell، رابرت اسمیت R. Smith، میلز L. H. Mills، و شاپیرو L. Schapiro را از جمله آنان نام میتوان برد. ویلیام تیسدال در کتاب خود به ویژه بر وامهای فراوانی که قرآن از منابع عبری گرفته تأکید نهاده است، با این تذکر که این اقتباس بیش از آنکه از اصل تورات و کتابهای عهد عتیق صورت گرفته باشد از

شرح ها و تفسیرهای «میدراشی» یهود بر کتاب مقدس که در عربستان پیش از اسلام رایج بوده صورت گرفته است، بدین جهت هم مطالب قرآن و هم مطالب این تفسیرها، با متون واقعی تورات و عهد عتیق تفاوت دارند. بعنوان نمونه وی از اشتباهی میان کلمه Ur و Or در مورد ابراهیم یاد میکند که بموجب آن بجای اینکه از جانب یهود به ابراهیم گفته شده باشد «ترا از شهر Ur نجات دادم» گفته شده است ترا از آتش (Or) نجات دادم، و این زیرینای تمام داستان نجات ابراهیم از آتش قرار گرفته که در قرآن به تفصیل از آن یاد شده است.

محمد و ظهور اسلام Mohammed and the Rise of Islam تألیف

D.S. Margoliouth محقق انگلیسی، چاپ لندن و نیویورک، ۱۹۰۵.

مارگولیوئث، محقق انگلیسی پایان قرن نوزدهم و آغاز قرن بیستم، یکی از اسلام شناسان غربی است که در دنیای اسلامی بسیار شناخته شده اند. در طول بیست سال وی استاد زبانهای عربی و عبری دانشگاه اکسفورد بود و در همه این مدت از بهترین عربی دانان اروپا بشمار میرفت. مدتی نیز ریاست انجمن پادشاهی آسیایی انگلستان را بعهده داشت. از کارهای تحقیقی مهم او چاپ متن و ترجمه تجارب الامم ابن مسکویه، چاپ متن عربی و ترجمه انگلیسی رسائل ابی العلاء معری، چاپ ویراستاری شده معجم الادبای یاقوت و چاپ نخستین فرهنگ زبان سریانی است. کتاب «محمد و ظهور اسلام» او که در سالهای آغازین قرن بیستم همزمان در اروپا و امریکا بچاپ رسید، بیشتر به تحلیل جامعه عربی صدر اسلامی و تحولات آنین اسلام، با نظری غالباً انتقادی اختصاص یافته است و امتیاز خاص آن دسترسی وسیع نویسنده به منابع قدیم و جدید عربی است.

مارگولیوئث با این برداشت سنتی که عربستان ماقبل اسلامی جامعه ای بسیار عقب افتاده بود و فقط با ظهور اسلام تحول اساسی یافت موافق نیست و حتی از برخی جهات در این راستا برای اسلام نقشی بازدارنده قائل است. جامعه اسلامی را نیز، آنطور که در طول قرون شکل گرفته است تا حد زیادی جامعه ای درسته میدانند که راه را

برای هرگونه دگرگونی و تحول به روی خسود بسته است، و متذکر میشود که معتقدات مسلمانان امروز در مورد ارتباط محمد با نیروهای غیبی تفاوت زیادی با عقیده فرقه مذهبی «مورمون» امریکا در باره ارتباط جوزف اسمیث بنیانگذار مذهبی خودشان با فرشته ای که از آسمان برای او وحی میآوردده است ندارد.

آیین محمدی *Mohammedanism*، تألیف C. Snouk-Hurgronje، محقق هلندی، چاپ نیویورک، ۱۹۱۶.

بررسی های اسلامی اسنوک هورکرونخه، خاورشناس برجسته هلندی پایان قرن نوزدهم با چاپ اثر تحقیقی او بنام *Het Mekkaanse Feest* در سال ۱۸۸۰ در لیدن و اثر تحقیقی دو جلدی دیگرش بنام *Mekka* در سال ۱۸۸۸ در لاهه جای مهمی در اسلام شناسی اروپا احراز کرد، و با انتشار «آیین محمدی» او در نیویورک به مرحله کمال خود رسید. وی در بررسی های خویش بخصوص اشکال اساسی قوانین و مقررات اسلامی یعنی انعطاف ناپذیری آنها و عدم امکان تطبیقشان را با شرایط و تحولات زمانی مورد ارزیابی قرار داده است و متذکر میشود که از قرن سوم هجری بعد، این قوانین و مقررات بصورتی در آمدند که از نظر مکتبهای اسلامی به همه مشکلات و مسائل فردی و اجتماعی جامعه مسلمان در آنها پاسخ داده شده بود و دیگر هیچگونه تغییر یا تعدیلی در آنها مجاز نبود. این تحجر، اگر چه در عین انحطاط و زوال سازمانهای سیاسی اسلامی در طول قرون ثبات احکام و اصول مذهبی را تضمین کرده، ولی بهمان نسبت امکان هماهنگی جامعه اسلامی را با تحولات تاریخی جامعه بشری کاهش داده است.

بررسیهای اسنوک هورکرونخه تأثیر عمیقی در مکتبهای فکری پژوهشگران بعدی چون شاخت و وانس برو داشته است. از خود شاخت برگزیده ای از مجموعه افکار او بنام *Selected Works of C. Snouk-Hurgronje* در سال ۱۹۵۷ در لیدن بچاپ رسیده است.

تأثیر معتقدات دوران بت پرستی در اسلام

Animism in Islam، تألیف S. Zwemer، چاپ لندن، ۱۹۲۰.

بررسی گسترده ای در این زمینه است که چگونه معتقدات مذهبی یا خرافاتی عربستان ماقبل اسلامی در مقیاس وسیعی، گاه بصورت اصلی و غالباً با اندکی تغییر در آیین اسلام پذیرفته شده اند. در این مورد به ویژه از سنت حج و مراسم مختلف آن (سعی بین صفا و مروه، رمی جمره (سنگ پرانی به شیطان)، بوسیدن حجرالاسود، قربانی) و اصولاً از خود این سنت (که به نوشته زومر در دوران جاهلیت انجام مراسمی برای واداشتن خدای خورشید به دادن سالی پربرکت و باران خیز و بارور کردن احشام بوده است)، از اعتقاد به اجنه و نقش مهم آنان در زندگی روزمره آدمیان و حتی از ازدواج آنها با زنان مسلمان، از «زنان جادوگری که روی گره ها میدمند» (سوره فلق، آیه ۴)، از «تاریکی شب که بدی و شر به همراه میآورد» (همان سوره، آیه ۳)، از «چشم بد» حسودان (همان سوره، آیه ۵)، از «اجنه و سوسه گری که در درون آدمیان پنهان میشوند» (سوره ناس، ۳-۵)، از رسم پاشیدن خاک نفرین شده به سوی دشمن (سوره انفال، آیه ۱۷) یاد شده است. نویسنده متذکر میشود که «در سال دهم هجری محمد با پیروزی در مکه بت‌های مورد پرستش اجداد خودش و دیگر مشرکان عربستان را شکست، اما آثار دوران بت پرستی آنها را از میان نسپرد، بلکه این بار با دادن عنوان الهی و مذهبی بدانها بسیاری از آنها را با صورتهایی دیگر و غالباً ناهمگون وارد آیین خود کرد».

رنسانس اسلام در قرن چهارم هجری Die Renaissance des Islams

im XI Jahrhundert تألیف Adam Mez، در دو جلد، چاپ هایدلبرگ،

۱۹۲۲، ترجمه انگلیسی توسط مارگولیو و خدابخش، با عنوان

The Renaissance of Islam in the XIth Century، چاپ پتنسه

(هندوستان)، ۱۹۳۷، ترجمه اسپانیایی با عنوان El renacimiento del

Islam چاپ مادرید، ۱۹۳۶، ترجمه عربی با عنوان «الحضارة

الاسلامیه فی القرن الرابع الهجری» چاپ قاهره، ۱۹۵۷، ترجمه فارسی

با عنوان تاریخ تمدن اسلامی در قرن چهارم هجری، در دو جلد، چاپ تهران، ۱۳۴۳.

بررسی گسترده ای در این واقعیت است که قرن چهارم هجری علیرغم بحران سیاسی جهان اسلام و آغاز فروپاشی امپراتوری عسرب، قرن شکوفایی بیسابقه ای در قلمرو فکری و فرهنگی و هنری دنیای اسلامی نیز بود.

بررسیهای اسلامی Islamstudien، تألیف K.H. Becker محقق آلمانی، در دو جلد، چاپ لایپتسیگ، ۱۹۲۴.

کارل بکر آخرین فرد از سلسله اسلام شناسان درجه اولی است که در دو قرن نوزدهم و بیستم دانش اسلام شناسی جهان غرب را با مطالعات و تحقیقات وسیع خود در جنبه های مختلف آن بوجود آوردند و به اوج خود رسانیدند. «بررسی های اسلامی» این محقق یکی از بنیادی ترین آثار در جمع دستاوردهای این پژوهشها است، که از نظر برداشتهای تاریخی، اجتماعی و اقتصادی خسود با «سالنامه های اسلام» کاتتانی بسیار نزدیک است و بخصوص بر نقش اصولی غنیمت گیری در فتوحات اسلامی تأکید دارد.

معتقدات و سازمانهای اسلامی Islam ; croyance et institutions تألیف H. Lammens محقق روحانی بلژیکی، چاپ بیروت، ۱۹۲۶.

تحلیل و تجزیه غالباً جانبگیرانه ولسی آمیخته با اطلاعات وسیعی در زمینه تاریخ عرب و جامعه صدر اسلامی از جانب یک محقق روحانی بلژیکی است که در نزد کمتر محقق دیگری نظیر آنرا در چنین ابعادی میتوان یافت. تقریباً همه زندگی علمی و تحقیقی نویسنده در مقام استادی دانشگاه فرانسوی سن ژزف بیروت گذشته است.

لامنس نیز مانند ولهاوزن و کاتتانی و گلدتسیهر و همفکران آنها به صحت روایاتی که در قرون اولیه اسلام از قول پیامبر نقل شده اند اعتقاد ندارد و به گفته برنارد لیوئیس آنها را مجموعه جعلیاتی میداند که توسط نسلهای سوم و چهارم بعد از محمد بر پایه

نوشته های قرآنی ساخته و پرداخته شده اند تا پاسخگوی نیازهای دوران خود این نسلها باشند. نظرات لامنس بخصوص مورد توجه و پیروی اسلام شناسان روسی نیمه اول قرن گذشته قرار گرفت و پیدایش تنوری های انقلابی گاه شگفت آوری را باعث شد.

راهنمای انساب و زمان بندی های تاریخ اسلام Manuel de

Edward généalogie et de chronologie pour l'histoire de l'Islam

von Zambaur محقق اتریشی، چاپ هاننور، در ۲ جلد، ۱۹۲۷.

اثری است کلاسیک در زمینه تاریخ زمان بندی شده اسلام و نسب نامه های شخصیت‌های نامدار جهان اسلام، که نه تنها اسلام عربی، بلکه بخش‌های ایرانی، ترکی و هندی جهان اسلام را نیز دربرمیگیرد، ولی قسمت مربوط به اندونزی و افریقای سیاه آن جامعیت لازم را ندارد. با همه پژوهشهایی که در طول سه ربع قرن پس از انتشار این کتاب در راستای مسائل مورد بحث آن در جهان باستان شناسی و سنگنوشته ها و سکه شناسی و بررسیهای تاریخی صورت گرفته است، هنوز اثر کاملتری که بتواند جانشین آن شود منتشر نشده است. ترجمه عربی این کتاب با عنوان معجم الانساب والاسرات الحاکمه فی التاریخ الاسلامی در سال ۱۹۵۱ در قاهره بچاپ رسیده است.

اسلام Islam، تألیف Henri Massé محقق فرانسوی، چاپ

پاریس، ۱۹۳۰. ترجمه انگلیسی در ۱۹۳۸، ترجمه آلمانی در ۱۹۵۷،

ترجمه عربی در ۱۹۶۰، ترجمه روسی در ۱۹۶۱.

خاورشناس فقید فرانسوی که فرهنگ ایران با او در مقام یک ایران شناس صمیمی آشنایی نزدیک دارد، در این اثر جالب خود نیز توجه خاص به آنچه را که به تاریخ و فرهنگ ایران میشود فراموش نکرده است. کتاب او به شش فصل تقسیم میشود که پیدایش اسلام و مبارزات پیامبر آن در مکه و مدینه تا بهنگام درگذشت وی فصل اساسی آنرا شامل میشود. بقیه فصول بترتیب عبارتند از: سلطه جویی

عرب در زمان خلفای راشدین، مبانی قانون در اسلام (قرآن، سنت، حدیث، فقه)، معتقدات جزمی، تحولات مذهبی و فلسفی و فرقه های مختلف اسلامی، اسلام ترکی و اسلام ایرانی. کتاب «اسلام» هانری ماسه با توجه به آشنایی کامل او با زبان و ادبیات عرب (که وی سالیان دراز تدریس این زبان را بر عهده داشت) از نظر استناد به منابع اصلی عربی و فارسی اثری بسیار مستند است.

ایمان اسلامی The Muslim Creed، نوشته A.J. Wensinck، محقق انگلیسی، چاپ کمبریج، ۱۹۳۲.

رشته تخصصی ونسینک حدیثهای اسلامی است، بهمین جهت مهمترین «کشف الاحادیث» جهان اسلام در دوره ای هفت جلدی در بیش از پنجهزار صفحه توسط او و گروهی از همکارانش در سالهای ۱۹۳۶ تا ۱۹۶۹ در لیدن به چاپ رسیده است. ولی نتیجه گیری خود او از بررسی همه این احادیث، تأییدی بر برسیهای قبلی گلدتسیهر در این باره است که تقریباً همه حدیثهای اسلامی بسرای پاسخگویی به هدفها و نیازهای معین سیاسی یا حکومتی یا فردی در دوره هایی خاص و در شرایط زمانی و مکانی معین ساخته شده اند، و بجای آنکه منعکس کننده واقعیتهایی مذهبی باشند، بیانگر تحولات مختلفی هستند که جهان اسلام، بخصوص دستگاههای خلافت، در طول قرون اولیه اسلامی صحنه آن بوده اند. در عین حال از دیدگاه وی مقررات کنونی اسلام که عموماً بر اساس این احادیث وضع شده اند عمدتاً همان اصولی هستند که در اوایل دوران خلافت عباسی در ارتباط با شرایط اجتماعی و اقتصادی آن زمان برقرار شده اند و با شرایط امروزی جهان بشری و دنیای اسلامی همخوانی ندارند.

تاریخ ملتها و دولتهای اسلامی Geschichte der islamischen Völker und Staaten تألیف Carl Brockelmann محقق آلمانی، در سه جلد، چاپ لیدن، ۱۹۳۹.

اثری کلاسیک از یکی از برجسته ترین خاورشناسان آلمانی

قرنهای نوزدهم و بیستم است که محصول بررسیهای سی ساله او در رشته مطالعات اسلامی در مقام استاد مطالعات شرقی دانشگاه هاله آلمان و استاد زبانهای سامی دانشگاه برسلاو چکوسلوواکی است. بروکلن در عین حال مؤلف تاریخ ادبیات عرب، گرامر تطبیقی زبانهای سامی، صرف و نحو زبان عبری و فهرست کتابهای چاپ شده عربی است. ترجمه فارسی «تاریخ ملتها و دولتهای اسلامی» او در سال ۱۳۴۶ توسط بنگاه ترجمه و نشر کتاب در تهران بچاپ رسیده است.

عقبا

آیین اسلام Mohammedanism و بررسی هایی در باره تمدن اسلامی Studies on the Civilization of Islam تألیف H.A.R. Gibb محقق انگلیسی، چاپ لندن، ۱۹۴۹ و ۱۹۶۲.

آخرین کتابهای «کلیدی» قرن بیستم انگلستان در رشته مطالعات اسلامی و نوشته یکی از بزرگترین اسلام شناسان قرن بیستمند. گیب که خود در اسکندریه زاده شده بود، بدین شهرت داشت که نه تنها عربی را بخوبی یک عرب حرف میزند بلکه آنرا به فصاحت یک نویسنده عرب نیز مینویسد. بیش از سی سال استاد زبان و ادبیات عرب در دانشگاههای لندن و اکسفورد و هاروارد بود و در این مدت آثار متعدد دیگری نیز منجمله «تفکر دینی در اسلام» را بزبان فرانسه منتشر کرد، که در همه آنها نقش بنیادی را در تمدن و فرهنگ اسلامی برای ایران و نه خود دنیای عرب قائل است. پس از مرگ دارایی او بنا به خواست همسر وی وقف بنیاد انتشارات گیب در هلند شد که تاکنون کتابهای فارسی متعددی به چاپ رسانیده است.

گیب بخاطر گرایش شدید مذهبی خود با هرگونه برداشتی در باره اسلام که در ماهیت یک «دین» در برابر اندیشه های ضد دینی و به پرسش گرفتن ضوابط مختلف مذهبی از جانب آنها خللی وارد آورد مخالف است، و بر این اساس هر جا که پای نفی اسلام در میان میآید، با همه وابستگی خود به مسیحیت سعی در تعدیل آن دارد. با اینهمه جا و بیجا نشان داده است که جز از این دیدگاه، اعتقاد زیادی به

ایرادناپذیری بسیاری از ضوابط اسلامی ندارد. مثلاً در کتاب «آیین اسلام» خویش مطالعه هفت کتاب مربوط به جهان اسلام و عرب را به خوانندگان خود توصیه میکند که دو اثر معروف R.A. Nicholson با عناوین «تاریخ ادبیات عرب» و «تصوف در اسلام» در صدر آنها قرار دارند، و در این دو کتاب، در اولی میتوان خواند که: «تردید در این نمیتوان داشت که قرآن اثری است که بدست انسان نوشته شده است»، و در دومی: «خواننده غربی قرآن نمیتواند با توجه به ناهماهنگی ها و ضد و نقیض گویی های نویسنده آن در موارد بحث از مسائل و مشکلاتی بنیادین از شگفتی برکنار بماند».

در جای دیگر همین کتاب «آیین اسلام»، نویسنده اظهار نظر میکند که: «در اسلام، هر انسانی باید بطور دائم در وحشت و بیسم از خداوند بسربرد و پیوسته مراقب باشد که چگونه گلیم خود را از آب بیرون بکشد. این حالت روحی مفهوم اصطلاح ترس از خدا است که تقریباً سراسر قرآن را فرا گرفته است، زیرا بنیاد اخلاق مذهبی در آیین بر این قرار گرفته است که هر بنده خدایی بطور دائم در خطر خشم فرمانروایی باشد که با قدرت نامتناهی خود بر او نظارت میکند».

ریشه های قضای اسلامی The Origins of Muhammedan Jurisprudence، تألیف J. Schacht محقق آلمانی، چاپ اکسفورد، ۱۹۵۰ از همین مؤلف: «نگرشی به حقوق اسلامی» An Introduction to Islamic Law چاپ اکسفورد، ۱۹۶۴. دو اثر بنیادی در باره ضوابط و مقررات قضائی اسلام و ریشه های آنها با بررسی های جامع مؤلف در زمینه فقه و حقوق اسلامی و ضوابط قضائی جوامع مسلمان، که در دو کتاب نامبرده و در دو مقاله تحقیقی او با عناوین Islamic Religious Law (در مجموعه The Legacy of Islam) و Law and Justice in Islam (در The Cambridge History of Islam) بچاپ رسیده، مکتب تازه ای در مبحث فقه اسلامی در مطالعات اسلام شناسی جهان غرب گشوده شده است، هر چند که عملاً میتوان آنرا ادامه مکتب «گلدتسیهر» با توجه به تحقیقات پنجاه ساله بعد از او بشمار آورد.

ارزیابی های ساخت بدین نتیجه میرسد که مبدأ زمانی قوانین و مقررات مذهبی اسلام، نه دوران خود محمد است و نه قرآن، بلکه همه آنها دست کم یک قرن بعد از محمد، با روشهای معمول زمان خلافت خلفای اموی و برای پاسخگویی به نیازها و خواستههای خاص آنان، منتها با توجه به متون قرآنی و کاربرد اصطلاحات آن شکل گرفته اند، و برای مشروعیت این شکل گیری حدیثهایی بی اعتبار ساخته شده اند تا وجود تئوری های مذهبی قبلی یسا رسوم برقرار شده دینی را بی ارزش کنند، و از این رو نویسنده آنها را «ضد حدیث» نامیده است. از نظر ساخت حتی یک حدیث از حدیثهایی که به خود محمد نسبت داده شده اند اصالت ندارد، زیرا عادتاً حدیثهای ساخت حدیث سازان به صحابه محمد و حدیثهای صحابه محمد به خود او منتسب شده اند و بدین ترتیب زیربنای فقه و حقوق اسلامی روایاتی است که تقریباً همه آنها بی اعتبارند.

از همین مؤلف قبلاً کتابی بسا عنوان Der Islam. Religionsgeschichtliche Lesebuch نیز در سال ۱۹۳۱ در توینگن بچاپ رسیده بود.

اسلام شناسی Islamología تألیف دسته جمعی، زیر نظر Felix Pareja محقق و روحانی اسپانیایی، با شرکت Alessandro Bausani محقق ایتالیایی، Ludwig von Hertling محقق آلمانی، J. du Bois محقق فرانسوی، چاپ مادرید، ۱۹۵۲-۱۹۵۴ در دو جلد. ترجمه فرانسه با عنوان Islamologie، چاپ بیروت در دو جلد، ۱۹۵۷-۱۹۶۳. جامعترین کار تحقیقی است که در زمینه مسائل مربوط به تاریخ و فرهنگ و اندیشه اسلامی از جانب خاورشناسی کشوری که بیش از هر کشور اروپایی دیگر سابقه ارتباط تاریخی نزدیک با دنیای اسلام را دارد انجام گرفته است، به اضافه بررسیهایی که کارشناسان برجسته چندین کشور دیگر اروپایی در زمینه های تخصصی کار خود در آن شرکت جسته اند. «فلیکس پارخا» سرپرست تدوین این مجموعه خودش یک مقام عالیرتبه روحانیت کاتولیک اسپانیا بود که در سال ۱۳۵۰

خورشیدی در مقام رئیس انجمن خاورشناسان اسپانیا در کنگره جهانی ایران شناسان در شیراز شرکت جست.

اسلام کلاسیک Classical Islam و اسلام قرون وسطی Medieval Islam، تألیف G. von Grunebaum محقق آلمانی الاصل امریکایی، چاپ شیکاگو، بترتیب در ۱۹۵۰ و ۱۹۵۳. از همین محقق ; Islam Essays in the Nature and Growth of a Cultural Tradition چاپ شیکاگو، ۱۹۵۵.

فن گرونباوم که سالیان دراز استاد مطالعات اسلامی دانشگاه شیکاگو بود و سهم بزرگی را در پیشرفت این مطالعات در امریکا دارد، در هر سه کتاب خود کوشیده است تا بخصوص جنبه های سازنده اسلام را، در عین انتقادهایی که به گوشه هایی از آنها دارد مورد بررسی و معرفی قرار دهد، و به ویژه ارتباط اسلام و مسیحیت را در هر دو صورت یونانی و لاتینی آن بازسازی کند، زیرا وی تاریخ قرون وسطانی دو جهان مسیحیت و اسلام را مرتبط با رشد، تکامل و انحطاط روابط متقابل این سه واحد سیاسی - فرهنگی میداند. در فصول ده گانه کتاب اسلام قرون وسطی (ویژگیهای قرون وسطانی، مسیحیت و اسلام، پایه مذهبی وحی، پارسایی، قانون و دولت، نظم اجتماعی، ایدئال انسانی، ادب و تاریخ، اقتباسهای خلاقه و نتیجه گیری نهایی) این زیربنای فکری او مورد ارزیابی عمیق قرار گرفته است.

ساختار اجتماعی اسلام The Social Structure of Islam، تألیف R. Levy، محقق انگلیسی، در دو جلد، چاپ همزمان در کمبریج، نیویورک و ملبورن، ۱۹۵۲.

احتمالاً جامعترین پژوهشی است که تاکنون در زمینه اجتماعی اسلام انجام گرفته است. مؤلف که سالیانی ممتد استاد فارسی دانشگاه کمبریج بوده است در این دوره هشتصد صفحه ای پس از سه بحث اساسی مربوط به وضع مردان و زنان و کودکان، بترتیب مسائل زیر را از دیدگاه اجتماعی مورد بررسی مستند قرار داده است: فقه و قضای

اسلامی، اخلاق و عواطف در اسلام، ضوابط و رسوم و قوانین مربوط به زندگی روزمره، خلافت و حکومت مرکزی، حکومت‌های محلی تابع خلافت، سازمان نظامی اسلام، نجوم و سایر علوم اسلامی. در همه این موارد، تحولات ناشی از اقتباس‌هایی که خلافت‌های عرب برحسب نیازهای خود از تمدن‌های کشورهای تصرف شده در دو قرن اول هجری بعمل آورده اند، همراه با دستکاریهایی که در راستای منافع حکومتی و خصوصی خود خلفا و دستگاه‌های خلافت به خواست آنها در قوانین اولیه قرآنی صورت گرفته به ارزیابی گذاشته شده است، ولی تذکر داده میشود که در قرون بعد رکود و تحجر قوانین و مقررات میان جهان اسلامی و دنیای غرب فاصله ای پدید آورده که پیوسته بیشتر شده است. از این نویسندگان بحث کوتاه ولی جالبی در همین زمینه در مجموعه «میراث ایران» اثر دسته جمعی عده ای از دانشمندان بچاپ رسیده است.

انشعاب‌ها در اسلام Les schismes dans l'Islam، تألیف H. Laoust محقق فرانسوی، چاپ پاریس، ۱۹۶۵.

بررسی محققانه ای است در ماهیت فرقه گرایی و انشعاب‌های فراوانی که از همان قرن اول تاریخ اسلام بطور پیگیر در این آیین روی داده است، و ارزیابی مذهبی، تاریخی و اجتماعی در باره انگیزه های غالباً سیاسی این انشعاب‌ها، همراه با بررسی تطبیقی وسیعی در دو بخش اساسی تسنن و تشیع، که آنرا احتمالاً بصورت بهترین کتاب پژوهشی نیمه دوم قرن در این زمینه در آورده است. چاپ تجدید نظر شده ای از این کتاب با عنوان کثرت گرایی ها در اسلام Pluralismes en Islam بصورت نشریه ویژه مطالعات اسلامی در سال ۱۹۸۳ در پاریس منتشر شده است.

تمدن اسلام کلاسیک La civilisation de l'Islam classique، تألیف مشترک Dominique & Janine Sourdel محققان فرانسوی، چاپ پاریس، ۱۹۶۸.

اثر تحقیقی ارزنده ای است که به ویژه به ارزیابی واقعیت‌های اجتماعی، فرهنگی و مدنی جامعه اسلامی در گذشته و حال توجه دارد، و بهمین جهت در همه این زمینه‌ها غالباً مورد استناد پژوهشگران در کتابها و مقالات تحقیقی آنان قرار میگیرد. تصویرها و تابلوها و نقشه‌های متعدد جغرافیایی نیز امتیاز دیگری برای این اثر است. بخش نخستین این کتاب به تحلیل بنیانگذاری و نیرومندی و سپس تجزیه و انحطاط یک امپراتوری، بخش دوم آن به بررسی‌های مذهبی و اجتماعی جهان کلاسیک اسلام (که مسائل سیاسی، حقوقی، اداری و فرهنگی آنرا در برمیگیرد)، و بخش پایانی آن به بررسی‌های اقتصادی و محیط‌های اجتماعی (شهرها، کاخ‌های حکومتی، امور راهسازی و عمرانی، صنعت و کشاورزی) اختصاص یافته است. با توجه به انتشار این اثر در نیمه دوم قرن بیستم که امکان بهره‌گیری از بررسی‌های محققان پیشین را به نویسندگان آن داده است، «تمدن اسلام کلاسیک» قسمتی از بهترین دستاوردهای تحقیقی قبلی در همه این زمینه‌ها را بصورتی مختصر و مفید در هفتصد صفحه مورد تلفیق قرار داده است.

اسلام، از آغاز تا شروع امپراتوری عثمانی *L'islam, des origines au début de l'Empire ottoman*، محقق فرانسوی، Claude Cahen، چاپ پاریس، ۱۹۷۰ و اثر دیگر همین محقق: *L'évolution sociale du monde musulman face à celle du monde chrétien jusqu'au XXe siècle* (تحول اجتماعی دنیای اسلامی در برابر جهان مسیحی، از آغاز تا قرن بیستم) چاپ پاریس، ۱۹۷۲. دو بررسی از بهترین بررسی‌های مربوط به تحولات تاریخ اسلام و جامعه اسلامی در طول قرون، توسط یکی از سرشناس‌ترین خاورشناسان سده گذشته فرانسه و اروپا است. در همین زمینه، اثر دسته جمعی دیگری نیز زیر نظر همین پژوهشگر، در سال ۱۹۷۷ با عنوان *Les peuples musulmans dans l'histoire médiévale* (ملتهای مسلمان در تاریخ قرون وسطی) با همکاری گروهی از پژوهشگران تاریخ اجتماعی و اقتصادی جهان اسلام در دمشق منتشر

شده است، که در فصول مختلف آن مسائل زیر مورد ارزیابی جامعی قرار گرفته است: شناسایی مورخان از دنیای مسلمان، «انقلاب عباسی»، مسائل اقتصادی و اجتماعی مربوط به مسلمانی جوامع غیرعرب امپراتوری اسلام، برد اجتماعی چند شعبه اصلی از شعبه های اسلام، نگرشی در تاریخ تطبیقی جوامع قرون وسطایی در اسلام، بررسیهایی در باره قدرت و ضعف اقتصادی دنیای اسلامی در آغاز و پایان قرون وسطی، چادر نشین ها و شهر نشین های امپراتوری اسلام در نیمه قرون وسطی، مهاجرت های ایرانیان بدنبال حمله مغول، تحولات فنی نظامی در خاور نزدیک قرون وسطایی و اهمیت تاریخی آن ها.

اسلام و تمدن آن از قرن هفتم تا قرن بیستم (سده های اول تا چهاردهم هجری) L'Islam et sa civilisation, VIIe-XXe siècle تألیف A. Miquel محقق معاصر فرانسوی، پاریس، ۱۹۸۲، و اثر دیگری از همین مؤلف: La géographie humaine du monde musulman jusqu'au milieu du XIe siècle (جغرافیای انسانی جهان مسلمان تا نیمه قرن پنجم هجری)، چاپ پاریس، ۱۹۸۸.

دو اثر از تازه ترین آثار تحقیقی که در این زمینه در جهان غرب منتشر شده اند، و به همین جهت مؤلف امکان آنرا داشته است که پژوهشهای گذشته را مورد ارزیابی تطبیقی و انتقادی قرار دهد و در عین حال با پژوهشهای تازه تر تکمیل کند.

پایه های آیین اسلام Les fondations de l'Islam، تألیف A.L. de Prémare، چاپ پاریس، ۲۰۰۲.

تازه ترین کتاب معتبری است که تا هنگام انتشار کتاب حاضر در باره مسائل اسلامی در اروپا بچاپ رسیده است. مؤلف در این اثر بخصوص نحوه تحول تاریخ نگاری و بموازات آن حدیث پردازی مورخان و مفسران و راویان احادیث را در قرون اولیه اسلامی با بررسی های جامع در باره هر یک از ۶۵ نفری که نامداران این مکتب بشمار میروند مورد ارزیابی قرار داده و خود نیز در ادامه مکتبهای فکری

گلدتسیهر و شاخت و ونس برو بر این تأکید نهاده است که قدمت هیچیک از روایاتی که «تاریخی» دانسته شده اند، و به‌مراه آنها هیچیک از حدیثهایی که بصورت نقل قولهای پی‌اسپی به محمد و صحابه او یا به امامان تشیع رسانیده شده اند از دست کم یکقرن بعد از خود محمد فراتر نمی‌رود، و عملاً پایه های آیین اسلام، در صورت کنونی آن، بر تاریخ سازه‌های جعلی و بر حدیث پردازیهای جعلی تر بنیان نهاده شده است. نویسندگان معتقد است که ارانه یک برداشت واقعی از نحوه پیدایش اسلام در چهارده قرن پیش و تحولات آن در سالهای صدر اسلامی، مستلزم تجدیدنظری بنیادی براساسی صرفاً علمی در مجموعه اسنادی است که دور از ملاحظات اسطوره ای یا داستان‌سرایانه و یا تقدس طلبانه هزار و چهار صد ساله به بررسی آورده شوند.

۳- در باره قرآن

کشف الآیات قرآن Concordantiae Corani arabicae تدوین Gustav Flügel محقق آلمانی، چاپ لایپتسیگ، ۱۸۴۲.

نخستین کتاب در نوع خود در جهان غرب، و بهترین کتاب از این نوع در جهان اسلامی است، بهمین جهت در حال حاضر بیش از هر کشف الآیات دیگری در کشورهای عربی مورد مراجعه قرار دارد. با اینهمه، این کشف الآیات مستقیماً از روی متن عربی قرآن تهیه نشده، بلکه براساس ترجمه فرانسوی A.B. Kazimirsky محقق لهستانی مقیم فرانسه از قرآن در تیمه اول قرن نوزدهم انجام گرفته است. کازیمیرسکی که همزمان با فردریک شوپن هم میهن خود بعلت مخالفت با اشغال کشورش از جانب روسیه بصورت تبعیدی در پاریس زندگی می‌کرد در عین حال ایران شناس برجسته ای نیز بود که از جمله کارهایش در این زمینه ترجمه فرانسوی او از دیوان منوچهری و چاپ آن همراه با متن فارسی دیوان، ترجمه گلستان سعدی به لهستانی و نگارش رمانی با

عنوان «داستان یک بانوی زیبای ایرانی» و نیز تدوین فرهنگ دو جلدی بزرگ عربی به فرانسه و فرانسه به عربی است. ترجمه عربی «کشف الآیات» فلوگل توسط فواد عبدالباقی استاد مصری بنام «المعجم المفهرس لالفاظ القرآن الکریم» در سال ۱۹۴۵ در قاهره چاپ و به ملک فاروق اول اهداء شده است. ترجمه انگلیسی آن نیز با عنوان Concordance of the Koran در سال ۱۹۲۲ در دهلی منتشر شده است.

نگرش تاریخی - انتقادی به قرآن Historisch-Kritische Einleitung der Koran تألیف Gustav Weil محقق آلمانی، چاپ بیلفیلد، ۱۸۴۴.

اولین اثر تحقیقی در محتوای قرآن در جهان غرب است، که تنها دو سال پس از چاپ کشف الآیات فلوگل منتشر شده است. تقریباً همه بررسیهای بعدی مربوط به قرآن در اروپا و امریکا با توجه خاص بدین کتاب و براساس برداشتهای آن انجام گرفته اند. از همین محقق کتاب دیگری با عنوان «تاریخ ملل اسلامی» Geschichte der islamischen Volker در اشتوتگارت منتشر شده که ترجمه انگلیسی آن توسط خدابخش در کلکته بچاپ رسیده است.

تاریخ قرآن Theodor Nöldeke تألیف Geschichte des Qorans محقق آلمانی، چاپ گوتینگن، ۱۸۶۰. از همین محقق Der Qoran چاپ برلین، ۱۸۹۲ (بصورت بخشی از مجموعه Orientalische Skizzen). همین کتاب، با تکمیل و اضافات و تجدیدنظر کامل با همین عنوان Geschichte des Qorans بعداً در سه جلد بدین شرح منتشر شد: جلد اول: «در باره اصل قرآن» Über den Ursprung des Qorans با همکاری F. Schwally؛ جلد دوم: «متن کلی قرآن» Die Sammlung des Qorans با همکاری F. Schwally؛ جلد سوم: «تاریخ متون قرآن» Die Geschichte des Qorantextus با همکاری G. Bergsträsser و O. Pretzl، جمعاً در ۱۱۰۰ صفحه، چاپ لایپتسیگ، بترتیب سالهای ۱۹۰۹، ۱۹۱۹، ۱۹۳۸.

تاریخ قرآن نلدکه یکی از سه اثر تحقیقی دانش غرب در ارتباط با اسلام است که همراه با «سالنامه های اسلام» کاتانی و «درسهایی در باره اسلام» گلدتسیهر بنیادی ترین کارهای علمی در این رشته بشمار آمده اند. از هنگام آغاز تحقیقات نلدکه در باره قرآن که به چاپ «تاریخ قرآن» او در سال ۱۸۶۰ منجر شد، تا پایان چاپ متن تکمیل شده و نهایی آن در سال ۱۹۱۹، بیشتر از شصت سال فاصله بود، و در تمام این مدت ادامه بررسیهای مربوط به قرآن کار اصلی این خاورشناس بزرگ بود. تذکر این نکته بيمورد نیست که دیدگاههای خود نلدکه در باره قرآن غالباً دیدگاههای چندان مساعدی نیست، بطوریکه در یکجا مینویسد: «آشفستگی تصور و فقدان منطق و بی نظمی مطالب قرآن گاه واقعاً خواننده غربی را به شگفت میآورد. آنچه خود عربها نیز در آن میخواندند و احتمالاً میپسندیدند جز همین آیات مشوش و بهم ریخته نبود، منتها آنها آموخته بودند که عدم درک خود را از این آیات تنها به حساب ضعف ادراک خودشان بگذارند».

۵۰

کوششی در راستای تحلیل قرآن
 Beiträge zur Erklärung des Koran، تألیف Hartwig Hirschfeld، محقق آلمانی، چاپ لایپتسیگ، ۱۸۸۶. از همین مؤلف: New researches into the composition and exegesis of the Coran (بررسیهایی تازه در باره ترکیب و تفسیر قرآن)، چاپ لندن، ۱۹۰۲ و «عناصر یهودی در قرآن» Jüdische Elemente im Koran چاپ برلین، ۱۸۷۸.

هیرشفلد در سلسله ارزیابیهای خود از قرآن بخصوص بر اقتباسهایی که در این کتاب بطور مستقیم یا غیرمستقیم از عهد عتیق و از کتب تفسیری یهود انجام گرفته است (و نخستین اثر منتشر شده او کلاً بدان اختصاص دارد) و بر تأثیرات آنها در روند کلی قرآن، و تناقضاتی که میان متون توراتی و قرآنی وجود دارد و وی برای برخی از آنها جنبه تعمدی قائل است تأکید گذاشته و در مواردی دیگر اصالت برخی از سوره ها یا آیه ها را مورد تردید قرار داده است.

تاریخ تفسیرگزاری قرآن در نزد مسلمانان

Die Richtungen der Islamischen Koranauslegung تألیف I. Goldziher محقق مجارستانی، چاپ لیدن، ۱۹۲۰.

در این تحقیق که در پژوهشهای اسلامی جای خاص دارد، اسلام شناس نامی مجار مسیر تفسیرنویسی قرآن را از بعد از مرگ پیامبر تا پایان سده نوزدهم و تحولاتی را که در ارتباط با شرایط مختلف زمانی و مکانی در آن روی داده است به شیوه پژوهشی مستند و سواس آمیز خود مورد بررسی قرار میدهد. از اختلاف قرائتهای اولیه قرآن و نخستین تفسیرهای آن که در آنها از کتابهای مسیحیان و یهودیان آنچه با قرآن سازگار بود برگرفته میشد ولی آنچه ناسازگار بود بکلی نادیده گرفته میشد (با این استدلال که گمراهی است اگر آدمیان خواستار دانشی بیشتر از آن باشند که خدا در کتابش در اختیار آنان نهاده است) به خردگرایان معتزلی و متکلمان میرسد و بعد به صوفیان و مکتب تاویل آنان و به تفسیرهای موضعگیرانه و غالباً مبالغه آمیز مفسران شیعه و سرانجام تفسیرگزاری های نوآورانه مفسران معاصر. ترجمه عربی این اثر گلدتسیهر که مکمل کتاب «درسهایی در باره اسلام» او است، با عنوان «مذهب التفسیرالاسلامی» در سال ۱۹۵۵ در قاهره منتشر شده است.

واژه های خارجی در قرآن

The Foreign Vocabulary of the Koran، تألیف Arthur Jeffery محقق انگلیسی، چاپ باروده (هند)، ۱۹۳۸. اثر دیگری با عنوان موادی برای تاریخ متون قرآنی Materials for the history of the texts of the Koran زیر نظر همین محقق در سال ۱۹۳۷ در لندن و نیویورک بچاپ رسیده است.

بررسی جفری در زمینه لغات غیرعربی قرآن (که با تصریح سوره یوسف در اینکه قرآن به زبان عربی فصیح فرستاده شده است همخوانی ندارد) احتمالاً کاملترین بررسی در جهان غرب در این زمینه است. وی که خود استاد زبان شناسی است، در این بررسی ۲۷۵ واژه آرامی، عبری، سریانی، حبشی، فارسی و یونانی را در قرآن مشخص

کرده است که یکی از آنها خود کلمه قرآن است که به گفته او از زبان سریانی گرفته شده است. یکی از واژه های جالب دیگر، کلمه «حسور» بمفهوم دوشیزگان بهشتی است که بنا به ارزیابی او از کلمه ای به همین صورت آمده است که در نزد اعراب شمالی جزیره العرب مفهوم سفید پوست داشته و توسط خود این اعراب از طریق حیره از زبان پهلوی گرفته شده بوده است. جفری در اشاره بدین کلمه و کلمه فارسی فرسوس که در دو جای قرآن بکار رفته، روایتی از سیره ابن هشام را نقل میکند که بموجب آن منابع فارسی برای اعراب دوران ماقبل اسلامی نیز آشنا بوده اند، و در این مورد از نذرین حارث نام میبرد که با نقل داستانهای رستم و اسفندیار در صحن مکه مانع رفتن مردم به موعظه های محمد میشد. از نمونه های جالب دیگر اصطلاح رب العالمین است که به ارزیابی جفری از ترکیب ribbon ha-olamin میآید که یهودیان آنرا در دعاهاى خود بکار میبرند.

• در خارج از بررسیهای زبان شناسی قرآن، جفری ویراستار کتابی بنام «اسلام، محمد و آیین او» Islam, Muhammad and his religion است که در سال ۱۹۵۸ در نیویورک به چاپ رسیده است. خود او نیز مؤلف کتاب دیگری با عنوان A Reader on Islam است که در ۱۹۶۲ در لاهه منتشر شده است.

قرآن، ترجمه بر مبنای بازنگری تحلیلی در طبقه بندی سوره ها
از The Qur'an Translated with a critical re-arrangement of the Surahs R. Bell محقق انگلیسی، در دو جلد و ۱۱۰۰ صفحه، چاپ ادین بسرو، ۱۹۳۷-۱۹۳۹.

از انقلابی ترین ارزیابی هایی است که در قرن گذشته در مسود متون مختلف قرآن انجام گرفته است. طبقه بندی سوره ها بر ضابطه خاصی صورت گرفته است که غالباً هم با طبقه بندی رسمی قرآن عثمان و هم با طبقه بندی زمان بندی شده نلدکه تفاوت دارد. در نقدهایی که بر این کتاب شده آنرا بحث انگیز و لسی در بسیار موارد راهگشا شمرده اند.

دیدگاه‌های «بل» در باره ناهمخوانی های قرآنی که بنام قرآن عثمان در دسترس ما است گاه کاملاً انتقادی است. در این راستا، در کتابی که مشترکاً بقلم او و مونتگمری وات بنام Introduction to the Quran (چاپ ادین برو، ۱۹۷۷) نوشته شده میتوان خواند که: «متون قرآنی سرشار از ناهماهنگی هایی هستند که میتوان آنها را دلائلی بر تجدیدنظرهای بعدی در آنها دانست. به کرات یک موضوع خارجی وارد آیدای میشود و ساختار آنها برهم میزنند. در آغاز و انجام آیه ها مطالبی گفته میشود که با مفهوم خود آیه تناقض دارند. در شرح رویدادها ضمیرهای مفرد و جمع جابجا میشوند و ضمیر دوم شخص جای شخص سوم یا بالعکس را میگیرد. وقت دیگر عباراتی ناهمگون با تاریخهایی متفاوت در کنار همدیگر قرار میگیرند، یا آیه هایی که باید متأخرتر باشند جای مقدمی را احراز میکنند. برخی اوقات ساختار دستوری جملات قطع میشود و موضوع بحثی که میباید ادامه یابد به مورد دیگری که مدتی پیش از آن شرح داده شده باز میگردد».

قرآن Le Coran، ترجمه و تفسیر Régis Blachère محقق فرانسوی، در سه جلد و ۱۵۰۰ صفحه، پاریس، ۱۹۴۷-۱۹۵۱. این اثر که کاملترین ترجمه و بررسی قرآن در زبان فرانسه است، در صورت اصلی خود شامل سه جلد است که جلد نخستین آن تماماً به شناسایی قرآن و بررسی در باره مسائل تاریخی و لغوی و زبان شناسی و مذهبی آن با عنوان Introduction au Coran اختصاص یافته است (چاپ ۱۹۴۷). جلد های دوم و سوم (چاپ ۱۹۴۹ و ۱۹۵۱) شامل ترجمه و تفسیر قرآن بر مبنای طبقه بندی تازه ای در سوره ها هستند که چنانکه قبلاً گفته شد نلدکه و بسیار از پژوهشگران دنباله رو مکتب او، آنها براساس بررسیهای پنجاه ساله خود طبقه بندی واقعی سوره ها برحسب تقدم زمانی ابلاغ آنها تشخیص داده اند و طبقه بندی کنونی قرآن را آنطور که در زمان خلافت عثمان بر مبنای حجم سوره ها انجام گرفته یک طبقه بندی ساختگی و غیرمنطقی میدانند که خود پیامبر در آن دخالتی نداشته است. با این وجود چاپ دیگری نیز در سال

۱۹۵۷ (که در آن هر سه جلد در یک جلد گرد آمده اند) از ایسن اثر منتشر شده که این بار در آن طبقه بندی سوره ها براساس نظم سنتی موجود قرآن صورت گرفته است. خلاصه بسازنگری شده ای از کتاب Introduction پیشین نیز، با عنوان Le Coran از همین محقق در سال ۱۹۶۷ در مجموعه انتشارات دانشگاهی فرانسه منتشر شده است.

ترجمه و تفسیر قرآن Il Corano, tradutto ed interpretado ترجمه و نگارش Alessandro Bausani محقق ایتالیایی، چاپ فلورانس، ۱۹۵۵. با آنکه ایتالیا سابقه ای بیش از دیگر کشورهای اروپایی در ترجمه قرآن در قرون شانزدهم و هفدهم و ترجمه های دیگر در قرن بیستم دارد، ترجمه و بخصوص تفسیر الساندرو باوزانی استاد زبان شناس معاصر که چندی پیش درگذشت، بهترین آنها شناخته شده است. باوزانی با تسلط کامل خود بر زبان عربی و ۱۶ زبان قدیم و جدید دیگر (منجمله زبان فارسی) و اطلاعات فراوانش در مسائل مذهبی اسلامی و مسیحی تفسیرهای جالب و گاه جسورانه ای با دیدگاه تطبیقی از بسیاری از آیات ارائه داده است که غالباً تازگی دارند.

تفسیر قرآن The Koran interpreted، نوشته A.J. Arberry محقق انگلیسی، در دو جلد، چاپ لندن و نیویورک، ۱۹۵۵. تازه ترین و احتمالاً بهترین ترجمه قرآن به زبان انگلیسی، توسط یکی از عربی دانان و در عین حال ایران شناسان برجسته این کشور است. امتیاز این ترجمه کوشش مترجم در رعایت سجع ها و قوافی اصل عربی - در حد امکان - و حفظ انشای کلاسیک آن است. تفسیرهایی که در کتاب شده اند محققانه، ولی تا حد زیادی محافظه کارانه اند.

«محمد و قرآن» Mohammed und der Koran، «ترجمه قرآن» Der Koran. Übersetzung و «تفسیر و کشف الایات قرآن» Der Koran. Kommentar und Konkordanz تألیف و ترجمه Rudi Paret محقق

آلمانی، چاپ اشتوتگارت، بترتیب در سالهای ۱۹۵۷، ۱۹۶۶، ۱۹۷۱ مجموعه ای در سطح عالی تحقیقی به شیوه شناخته شده متدیک و دقیق و سنگین آلمانی، با انبوهی از حواشی و تفسیرها و توضیحات زیانشناسی و فلسفی و تاریخی که بسیاری از آنها حقاً میتوانند جای شایسته ای در متن و نه تنها در حاشیه داشته باشند. ماکزیم رودنسن محقق معاصر فرانسوی که خودش مؤلف کتاب جالبی در باره پیامبر اسلام است این دوره قطور را یکی از جامع ترین آثار تحقیقی نوع خود در قرن بیستم شمرده است.

بررسیهایی در قرآن Quranic Studies، نوشته J. Wansborough
محقق انگلیسی، چاپ اکسفرد، ۱۹۷۷

تثوری های ساخت در باره ماهیت غیراصیل روایاتی که مبنای فقه و حقوق اسلامی قرار گرفته اند، در دهه های اخیر، با تثوری های تازه تر «ونس برو»، استاد مطالعات اسلامی دانشگاه لندن، در کتاب «بررسیهای قرآنی» و کتاب دیگر او *The Sectarian Milieu. Content and Composition of Islamic Salvation History* (چاپ اکسفرد، ۱۹۷۸) وارد مرحله نوینی از برداشتهای تحقیقی شده اند. از نظر این محقق، احادیث مربوط به زندگی پیامبر اسلام تنها در حدود دو قرن بعد از او، بدست گروهی از کارشناسان حدیث با این هدف ساخته شدند که نمونه یک مسلمان صالح در جامعه اسلامی در رابطه با رقبای مسیحی و یهودی این جامعه براساس آنها عرضه شود، و برای این منظور متن هایی بعنوان واقعیت های تاریخی ارائه شدند که مطلقاً «تاریخ» نبودند بلکه کوششی برای «تاریخی کردن» اشارات یا آیه های قرآنی در جهت مورد نظر تاریخ سازان بودند. آنهایی که دو قرن بعد از محمد مدعی عرضه دقیق فلان واقعیت زمان او میشدند، غالباً این احساس را که در عمل به جعل تاریخ دست زده اند نداشتند، بلکه این احساس را داشتند که از این راه پایه های یک جامعه تازه اسلامی را در جهت مصالح آن و در رویارویی با رقیبان آن استحکام میبخشند. وانس برو در این راستا ارزیابی دقیق و جامعی از بخشهای بزرگی از سیره ابن هشام انجام داده است.

ساختار لغوی اصطلاحات اخلاقی در قرآن The Structure of the Ethical Terms in the Koran، تألیف Toshihiko Izutsu محقق ژاپنی، نشریه انستیتوی مطالعات زبان شناسی «کیو» در توکیو، ۱۹۵۹. از همین محقق اثری دیگر در همین زمینه با عنوان: «خدا و انسان در قرآن. بررسی در باره، ساختار لغوی اصطلاحات جهان بینانه قرآن» God and Man in the Koran ; semantics of the Koranic Weltanschauung، در سال ۱۹۶۴، و اثر سومی با عنوان Ethico-Religious concepts in the Qur'an (برداشت‌های اخلاقی - مذهبی در قرآن) توسط دانشگاه مک گیل مونیر آل (کانادا) در سال ۱۹۶۶ منتشر شده و ترجمه فارسی آن نیز اخیراً در تهران به چاپ رسیده است.

قرآن. ترجمه و تفسیر و حواشی Le Coran. Introduction, traduction et notes از Denise Masson، در ۲ جلد، چاپ پاریس، ۱۹۶۷.

تنها ترجمه ای است که تاکنون توسط بانویی از قرآن صورت گرفته است، و در عین حال تنها ترجمه ای است که مورد تأیید دانشگاه معروف الازهر (جامع الازهر) قاهره قرار گرفته. مقدمه ایسن کتاب در ۱۱۵ صفحه بررسی محققانه ای از متون قرآنی بخصوص در ارتباط آنها با دو آیین توحیدی دیگر یهود و مسیحیت است که در بیش از یک‌هزار حاشیه و توضیح بعدی نیز منعکس شده است. چاپ تازه ای از این کتاب در سال ۱۹۶۷ بصورت یک جلدی در کلکسیون معروف Pléiade در پاریس، و چاپ دو زبانی آن به عربی و فرانسه بطور جداگانه توسط دارالکتاب المصری در قاهره و دارالکتاب اللبنانی در بیروت، هر دو در سال ۱۹۸۰، و چاپ دو جلدی تجدیدنظر شده متن فرانسه آن در همین سال در پاریس انتشار یافته اند.

قرآن Le Coran، ترجمه و تحشیه حمزه ابوبکر Sir Hamza Boubakeur، پاریس، ۱۹۸۵. این ترجمه که توسط متولی پیشین مسجد اسلامی پاریس به زبان فرانسه صورت گرفته، تازه ترین ترجمه

یک محقق مسلمان از قرآن برای خوانندگان غربی است، و امتیاز آن بر ترجمه های دیگر این کتاب در کشورهای مسلمان این است که با دسترسی به تمام بررسیهای قبلی محققان اروپایی در این زمینه و در یک محیط علمی و تحقیقی غربی انجام گرفته است.

۴ - در باره تاریخ اعراب، کشورگشایی عرب و خلافت اسلامی

نگرشی در تاریخ اعراب در دوران پیش از اسلام و در دوران محمد تا هنگام تعمیم اسلام در میان همه قبایل عربستان
Essai sur l'histoire des Arabes avant l'islamisme, pendant l'époque de Mahomet et jusqu'à la réduction de toutes les tribus sous la loi musulmane
تألیف A.P. Caussin de Perceval محقق فرانسوی، در سه جلد، چاپ پاریس، ۱۸۴۷-۱۸۵۰.

این اثر محقق نامی قرن نوزدهم فرانسه که سالیان ممتد سمت استاد زبان عربی Collège royal و آموزشگاه زبانهای شرقی پاریس را داشت نخستین کتاب معتبری است که در این زمینه در فرانسه تألیف شده است، و محصول بیش از بیست سال کار مؤلف آن است. جلد اول این اثر کلاً به جامعه عرب ماقبل اسلامی از دیدگاه های جغرافیایی و قومی و قبیله ای و مراکز اساسی آن یعنی یمن و حضرموت و حجاز و حیره اختصاص دارد و در آن به ویژه بررسی جامعی در باره قبیله قریش که اسلام از درون آن برخاست صورت گرفته است. دو جلد بعدی به «کتاب» هایی ده گانه تقسیم شده اند که از آنجمله کتاب هشتم به محمد و کتاب نهم به ابوبکر و کتاب دهم به عمر اختصاص دارد و بررسیهای مربوط به حمله عرب به ایران بخشی از همین کتاب را دربر میگیرد. جلد پایانی به بررسی وضع یکایک قبایل عرب و نحوه مسلمان شدن آنها در زمان خود محمد یا در سالهای خلفای راشدین اختصاص یافته است. چاپ تازه ای از این مجموعه مفصل در سال ۱۹۶۷ در چاپخانه آکادمی علوم اتریش در گراتس (اتریش) انجام گرفته است.